

DOI 10.4467/25439561KSR.22.010.16362

IZABELA LIS-WIELGOSZ

 <https://orcid.org/0000-0001-8612-1118>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Poznań

ZAPOMNIANE FORMY – PRZYPOMNIANE TREŚCI. WĄTKI MALADYCZNE W STAROSERBSKICH MIKROTEKSTACH

FORGOTTEN FORMS – REMINDED CONTENTS.
MALADY THREADS IN OLD SERBIAN MICRO-TEXTS

Streszczenie

Artykuł eksponuje kwestię powtarzalności zjawisk naturalnych i zdarzeń dziejowych (wszelakich sytuacji maladycznych, takich jak choroby, zarazy, pomory, najazdy) oraz trwałości ich kulturowo-społecznych/ wspólnotowych postrzeżeń, naddanych sensów, faktycznych i imaginacyjnych formułacji. Gruntem rozważań są, nieco zapomniane w refleksji naukowej, średniowieczne mikroteksty południowosłowiańskie (staroserbskie mikroteksty), znane szerzej jako zapisy czy marginalia umieszczone na obrzeżach kart dawnych rękopisów i starodruków, które ze względu na swą strukturę uznawane są nie tylko za towarzyszące, ale też autonomiczne i wewnętrznie spójne teksty – tzw. małe formy literackie. Wyekscerpowanie takich, bardzo wielu literackich tekstów i zawartych w nich epidemicznych narracji, wątków maladycznych, których substancją jest bogaty repertuar kulturowych idei, obrazów i motywów, służyć może również scharakteryzowaniu i zrozumieniu postawy, emocji i predylekcji człowieka dawnego.

Abstract

The article is focused on the issue of repeatability/periodicity of natural phenomena and historical events (including any maladical situations such as illnesses, plagues, murders, invasions) along with durability of their socio-cultural/community perceptions, given

meanings, actual and imagined formulations. Presented considerations are based on the South Slavic micro-texts (Old Serbian micro-texts) known more widely as records or marginalia (side notes) placed on the edges of the old manuscripts' pages. Due to their construction, they are regarded not only as supplements but also as autonomous and internally consistent texts that is, the so-called small literary forms. Excerpted from these forms, epidemic narratives, malady threads refer to many cultural ideas, images and motifs analysis of which can be used to characterize and understand the attitude, emotions and predilections of the former generations.

Słowa kluczowe: choroba, wątki maladyczne, wyobrażenia, percepcja, średniowieczne mikroteksty południowosłowiańskie, mikroteksty staroserbskie
Keywords: illness, malady threads, imagination, perception, medieval South Slavonic micro-texts, Old Serbian micro-texts

Zaproponowany tytuł sygnalizuje ulokowanie refleksji w co najmniej dwóch horyzontach znaczeniowych, anonsując ich wspólny mianownik wyznaczany przez wątek i gatunek, uniwersalny temat i jego organizację oraz funkcję w określonym typie tekstów. Mówiąc wprost, punktem wyjścia oraz pretekstem do rozważań są klasycznie rozumiane kategorie zapomnienia i przypomnienia, zaakcentowane tu w odniesieniu do konkretnych, wciąż nieco słabiej obecnych w dyskusji naukowej, form literackich – mikrotekstów cerkiewnosłowiańskich oraz do powszechnie czytelnych i przywoływanych treści wywodzonych z odwiecznych, powtarzalnych złowrogich zjawisk i nieszczęśliwych zdarzeń. W centrum refleksji znajduje się wieloaspektowo postrzegane zagadnienie stanu chorobowego i jego zróżnicowane, zrelatywizowane projekcje kulturowe, wielorakie struktury narracyjno-obrazowe w postaci wątków składających się na, jednakowoż rozległy, dyskurs maladyczny¹.

Od wieków szeroko pojmowana choroba (wszelka dolegliwość, zaraza, pomór, plaga, napaść itd.) w całym swym polisemantycznym zakresie była zjawiskiem zajmującym i przejmującym, problemem nieustannie dyskutowanym, analizowanym, opisywanym i redefiniowanym². Niemalże od zawsze stanowiła fascynujący i przerażający obiekt refleksji filozoficznej, teologicznej, historycznej, kulturowej, społecznej czy medycznej³; występowała także jako temat i motyw w wielu

---

¹ Zob. D. Penkala-Gawęcka, *Antropologiczne spojrzenie na chorobę jako zjawisko kulturowe*, „Medycyna nowożytna. Studia nad historią medycyny” Warszawa 1994, t. 1, nr 2, ss. 5-16; M. Szubert, *Dyskurs maladyczny – perspektywy badawcze*, [w:] *Fragmenty dyskursu malarycznego*, red. M. Ganczar, I. Gielata, M. Ładoń, Gdańsk, Fundacja Terytoria Książki, 2019, ss. 17-35.

² Zob. E. Rudolf, *Od dżumy do Eboli. Sposób przedstawienia wybranych chorób zaraźliwych w przykładowych tekstach literatury popularnej*, Wrocław, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, 2019.

³ Współcześnie bardzo intensywnie rozwijane są studia etnomedyczne i antropologia medyczna; zob. D. Penkala-Gawęcka, *Antropologiczne spojrzenie...*, op.cit., ss. 5-6.

dzielał literackich oraz niezliczonych pozostałych realizacjach artystycznych. Ze względu na jej stałą obecność w historii ludzkości, a tym samym wielość urzeczywistnień, projekcji czy wcieleń w tradycji kulturowo-społecznej, można wręcz mówić o ugruntowanym „dyskursie maladyicznym”⁴, którego składnikami są w dużej mierze wyobrażenia, obrazy, emocje, afekty i urojenia, czyli szeroko rozumiane fantazmaty⁵. W tym miejscu należy dodać, że swoiście fantazmatyczna relacja i pamięć o chorobie jako stanie złym, nieszczęśliwym (łac. *malus*), rozumianym i ujmowanym czy to dosłownie, czy to metaforycznie, transmituje się poprzez dzieła różnorakie, w tym też za pośrednictwem tekstu literackiego, który często „przedstawiając postawy typowe lub skrajne, zawsze stanowi jakąś formę opisu tego, co kulturę tworzy lub tego, co ją ogranicza”⁶. Postawa człowieka wobec wszelakich zagrożeń, w tym, rzecz jasna, wobec choroby – zarazy – pomoru – katalizmu, transmitowana czy poświadczana m.in. poprzez tekst literacki, ukazuje się wszak jako powszechnie standardowa albo/czy jednocześnie jako krańcowa i niezwykajna; nade wszystko zaś obarczona kategoriami egzystencjalnymi i stanami afektywnymi. Ponadto w czasach trudnych, tragicznych, śmiertelnych dzieło literackie zaczyna pełnić rolę „źródła narracyjnego, jeszcze jednego dokumentu należącego do konkretnej epoki”⁷, wpisując się tym samym w określony, a w tym przypadku maladyczny dyskurs, który jest „[...] sumą kontekstów społecznych i znaczeń [...] stanowi doskonały rejestr emocji, wrażeń, nastrojów, lęków i obaw związanych z chorobą i jej doświadczaniem, rzeczywistym lub potencjalnym, własnym lub cudzym”⁸.

Nie inaczej rzecz ma się z tekstami literackimi epoki średniowiecza, reprezentującymi zarówno wielkie, jak i pomniejsze gatunki oraz formy; z dziełami będącymi świadectwami wydarzeń, doświadczeń, nastrojów i wyobrażeń zbiorowych, a więc źródłami narracyjnymi i w tym swoistymi rejestrami wszelakich stanów maladycznych. Jako takie jawią się między innymi nieco zapomniane średniowieczne mikroteksty słowiańskie (w tym omawiane tu południowosłowiańskie – staroserbskie – reprezentacje gatunku)⁹, które niejednokrotnie stanowią zapis rze-

⁴ M. Szubert, *Dyskurs maladyczny...*, op.cit., ss. 19-21.

⁵ Zob. M. Janion, *Kobieta i duch inności*, Warszawa, Wydawnictwo Sic!, 2006; E. Rudolf, *Od dżumy do Eboli...*, op.cit., s. 28.

⁶ E. Kosowska, *Antropologia literatury. Teksty, konteksty, interpretacje*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2003, s. 35.

⁷ E. Rudolf, *Od dżumy do Eboli...*, op.cit., s. 29.

⁸ M. Szubert, *Dyskurs maladyczny...*, op.cit., s. 19.

⁹ Zob. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. I, II, III, IV, V, VI, Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1902; Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1903; Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1905; Сремски Карловци, Српска Манастирска Штампарија, 1923; Сремски Карловци, Српска Манастирска Штампарија 1925; Сремски Карловци, Српска Мана-

czywistości historycznej, kulturowej i przyrodniczej, a jednocześnie jawią się właśnie jako suma kontekstów i znaczeń. Mowa tu o mnogich krótkich formach czy też miniaturach literackich usytuowanych na obrzeżach czy finalnych kartach rękopisów, ksiąg rękopiśmiennych i starodruków, a przez to powszechnie mianowanych kolofonami, marginaliami, notatkami, zapisami, subskrypcjami, anagrafami itd. Prymarnie stanowią one teksty towarzyszące, poboczne o funkcji służebnej wobec dzieła zasadniczego (najczęściej o treści liturgicznej, choć nie tylko takiej), natomiast wtórnice, ze względu na strukturę, zespół stałych cech, substrat tematyczny i strategię komunikacyjno-deskrypcyjną można je traktować jako odrębne, samodzielne, nierzadko bardzo kunsztowne teksty (mikroteksty) literackie¹⁰. Występują owe minidzieła literackie przynajmniej w dwóch wariantach, a mianowicie jako poświadczające relacje, dość skromne pod względem strukturalno-treściowym oraz jako bardziej rozbudowane konstrukcje narracyjno-ideowe.

Za pośrednictwem wielu uniwersalnych motywów, epitetów, plastycznych schematów, formuł i fraz scalonych w uporządkowaną i opisową całość – strukturę topiczną, mikroteksty komunikują i obrazują daną rzeczywistość, przekazują i przechowują obowiązujący ład aksjonormatywny, często wyrażając zbiorowe oraz indywidualne postawy, emocje, dążenia i wyobrażenia. Jako takie godzi się je uznać nie tylko za kolektory kulturowo-społecznych wzorów i idei, ale również za nośniki pamięci oraz swoiste media komunikacyjne¹¹.

Można owe miniaturowe dzieła traktować jako intencjonalne i prospektywne akty, świadectwa pozostawione w imię pamięci – przechowania wiedzy o ówczes-

---

стирска Штампарија, 1926; В. Петковић, *Старине, записи, натписи, листине*, Београд, Издавачка књижевна издавачка Напредак, 1923; Ђ.Сп. Радојчић, *Антологија старе српске књижевности (XI – XVIII)*, Београд, Нолит, 1960; М. Панић Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд, Српска Књижевна Задруга, 1959; Ђ. Трифуновић, *Из тмине појање: стари српски песнички записи*, Београд, Нолит, 1962; М. Павић, *Стари српски записи и натписи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 19, Београд, Просвета – Српска књижевна задруга, 1986; П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. I, II, III, Нови Сад, Матица Српска, 1993, 1995, 1996; Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, *Бележки на българските книжовници X-XVIII век*, т. 1., т. 2, Софија, Народна Библиотека „Св.Св. Кирил и Методиј”, 2003, 2004; I. Petrov, *Od inkunabulów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku)*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015.

¹⁰ Zob. np. В. Ђоровић, *Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и натписа*, Глас СКА, LXXXIV, Београд 1910; Ђоровић В., *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*, Глас СКА, CLXXVI, Београд 1938; С. Ђирковић, Р. Михаљчић, *Лексикон српског средњег века*, Knowledge Београд 1999, ss. 217-219; Р. Михаљчић, *Изворна вредност записа и натписа*, Р. Михаљчић, *Изворна вредност старе српске грађе. Сабрана дела*, књ. V, Knowledge, Београд 2001, s. 87-105; Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Нолит, Београд 1990, ss. 78-91.

¹¹ Zob. Т. Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002; М. Wendland, *Filozoficzne i metodologiczne podstawy historii komunikacji*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2014.

snej, nierzadko skomplikowanej, trudnej czy wręcz tragicznej terażniejszości. Mikrotekstowe prezentacje rzeczywistości, ekspozycje wydarzeń historycznych, politycznych, sytuacji religijnej, kulturowej, społecznej oraz zjawisk naturalnych, stanów chorobowych, posiadają nie tylko walor transmisyjności, stanowią przekaz konkretnej informacji, ale też interpretacyjno-egzegetyczny, jawiąc się jako swoiste transmytery sądów i wyobrażeń, odpowiadając za kodyfikację znaczeń i krystalizację postaw.

Mikrotekstowy opis dotyczy niemalże wszystkich sfer życia wspólnoty, odzwierciedlając jej postawę, stosunek do rzeczywistości, postrzeganie i pozycjonowanie wobec świata natury i kultury, zwłaszcza w sytuacjach trudnych, jakimi były wszelkie choroby, zarazy, pomory, kataklizmy, a także plagi wrogich sił. Tematy i wątki maladyczne pojawiają się w owych miniaturowych tekstach wielokrotnie, w sensie dosłownym, jako świadectwa chorób ludzi i zwierząt, oraz metaforycznym, jako sygnatura wszelkiego rodzaju nieszczęść pochodzenia zarówno realnego, jak też nadprzyrodzonego. Różne katastrofy są zapisane na wiele sposobów, przedstawione jako indywidualna boleść fizyczna, jednostkowa i/lub zbiorowa dolegliwość duchowa, powszechna zaraza, wszechobecny pomór, ale też sroga plaga. Nierzadko sytuacje o tzw. maladycznym charakterze są ukazane na tle ważnych wydarzeń historycznych, służąc upamiętnieniu doświadczenia wspólnotowego, nieco rzadziej jednostkowego. Jako takie wszystkie te świadectwa składają się na kulturowo-społeczny i językowy obraz świata, który należy rozumieć zawsze jako pewną interpretację rzeczywistości w postaci określeń, sądów o świecie, ludziach, rzeczach i zdarzeniach; interpretację o charakterze subiektywnym i konceptualizacyjnym wobec rzeczywistości oraz intersubiektywnym, tj. łączącym ludzi w danym kręgu społeczno-kulturowym, czyniącym z nich wspólnotę myśli, emocji, wartości¹². Ów kulturowy, społeczny i językowy obraz świata zaś wyraźnie naznaczony jest piętnem trwogi, wyłania się zeń zbiorowy lęk wywołany zwykle przez masowość, nagłość, nieoczekiwany atak nieszczęścia, zaistniały i zesłany stan maladyczny, utożsamiany ze złem widzialnym i niewidzialnym, ale też uznawany za konsekwencję czynów ludzkich, dawniej zwykle za dopust Boży. Co więcej, niejednokrotnie wszelką dolegliwość jako sytuację niezwykłą i anormalną ukazywano w kontekście tragicznych zdarzeń dziejowych – najazdów, pochodów czy pogromów; ponadto łączono ją z innymi negatywnymi zjawiskami – kataklizmami naturalnymi, nieurodzajem i głodem. W wielu świadectwach podkreślony jest właśnie złowrogi i gwałtowny charakter choroby czy klęski, bo poza zdawkowym odnotowaniem jej wystąpienia – „była”, „przyszła”, niejednokrotnie mowa jest o tym,

---

¹² Zob. J. Bartmiński, *Pojęcie językowego obrazu świata i sposoby jego operacjonalizacji*, [w:] *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, red. P. Czapliński, A. Legeżyńska, M. Telicki, Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2010, ss. 155-178.

że „dotknęła”, „dokuczała”, „szalała”, „zabiła”, „pomorzyła” itp. Wszystkie te określenia, odzwierciedlające napięcie nadawców – zapisujących indywidualne i wspólnotowe doświadczenia, często wszak bezpośrednich świadków dramatycznych wydarzeń, są charakterystyczne zarówno dla mikrotekstów zwięzłych/poświadczających, jak też obszernych/opisowych. Przy czym, w relacjach typu transmisyjnego, tj. niemalże telegraficznych przekazach informacji, stanowią one dodatkowe wzmocnienie wypowiedzi czy nawet rodzaj eksplikacji niejako zastępującej opis. Owe komunikaty z założenia mają przekazywać obiektywną wiedzę, ale też sugestywnie oddziaływać na odbiorcę, a więc informować i dokumentować, ale też wywoływać emocje i ewokować wyobrażenia o ściśle zakodowanych sensach. Średniowieczne przekazy o stanach maladycznych zawierają kluczowe dane, a mianowicie odnotowują fakt – datę/rok – miejsce zaistnienia choroby czy jakiegokolwiek nieszczęścia, posiadają formę zwartą i cechują się określoną – mniejszą lub większą – ekspresyjnością. Na marginesach dawnych rękopisów, ksiąg rękopiśmiennych czy starodruków znajdują się zwykle obwieszczenia typu:

„W roku 7048 [1540] był pomór owiec na Šar Planinie i we wszystkich górach; W roku 7067 [1559 r.] był wielki pomór wszędzie straszny; W roku 7113 był wielki pomór na całej ziemi; W roku od stworzenia [świata] 6233, a od narodzenia Chrystusa 1723, tegoż roku był pomór ciężki w Pirocie; Dżuma była 1738-mym [roku]; Niech będzie wiadome kiedy była zaraza w Sławonii roku 1739. Wiele dusz pomarło; W [roku] 1738 i 39-tym była zaraza, zwana dżumą, na całej ziemi serbskiej; A w roku 1746 przysłała zaraza na woły i krowy i cielęta i inne; 1738 [roku], miesiąca września, zaczęła szaleć sroga zaraza w Peci, i pomarło wielu pobożnych chrześcijan; 1763, tegoż roku była w Bośni zaraza i pomorzyła [zabiła] bez liku grody tureckie i chrześcijańskie dzielnice i wioski; Niech będzie wiadome kiedy uderzył astaluk, morzył Bośnię i Hercegowinę, Urumenliję i Skenderiję i Šumadiję, gwałtownie”¹³.

---

¹³ Љ. Стојановић 1902: 499, 603, 948; Љ. Стојановић 1903: 2418, 2755; Љ. Стојановић 1925: 7779, 7758, 7759; Љ. Стојановић 1905: 5787; Љ. Стојановић 1903: 3226, 3941. Wszędzie pojawiają się zapisy bibliograficzne jak powyżej – po nazwisku edytora i dacie wydania zamieszczone są numery mikrotekstów, zgodnie z pierwowzorem wydawniczym. [Przekład cytowanych mikrotekstów i uzupełnienia w nawiasach – I.L.W.]. Wszystkie cytowane mikroteksty pochodzą z wielotomowego wydania: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. I, Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1902; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. II, Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1903; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. III, Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1905; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. IV, Сремски Карловци, Српска Манастирска Штампарија, 1923; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и нат-*

Doświadczenie choroby – zarazy – plagi, wyraźnie ujawnia sygnaturę realności i nadzwyczajności, a co więcej, posiada charakter nie tylko zbiorowy i publiczny, lecz także indywidualny i prywatny. Zdawałoby się, że dawniej jednostkowy los, pojedynczy przypadek choroby i śmierci, nie miał większego znaczenia, a nie-szczęścia upamiętniano wyłącznie przez ich masowy, powszechny zasięg, opatrując je eksplikacjami o przeznaczeniu całej ludzkości. Przyznać trzeba, że frekwencyjnie przeważają świadectwa o kolektywnym chorowaniu i umieraniu, nie mniej na kartach wielu tekstów odnaleźć można opisy czy wzmianki o indywidualnych historiach. Nie inaczej rzecz ma się z mikrotekstami południowosłowiańskimi, które w większości opowiadają o dziejach i losach wspólnotowych, a mimo to raz po raz pojawiają się w nich informacje o pojedynczych ludzkich tragediach. Tego rodzaju notatki są dość lapidarne, a w swej funkcji lokują się raczej między pamiętnikarskim i epitafijnym zapisem, publicznym obwieszczeniem i prywatnym wspomnieniem. Komunikują o śmierci, w czasie i z powodu choroby/zarazy, własnych rodzonych i krewnych, ale też wybitnych osobistości – przywódców i hierarchów. Warto podkreślić, że nieujawniające zbyt wielkiego ładunku emocjonalnego, owe wzmianki poniekąd stanowią dowód na swoiste złagodzenie relacji o zarazie–śmierci czy też kulturowo-językowe osvajanie jej samej. Niemalże za każdym razem mowa jest, że ktoś „odszedł do wieczności”, co można traktować wyłącznie jako implementację szablonu wyrażeniowego, ale też deszyfrować sens w głębszej warstwie komunikatu, uznając ten za swoistą konstrukcję wyobrazeniową, zawierającą ideową koncepcję tego i tamtego świata; złej, pełnej cierpienia, koszarnej rzeczywistości ziemskiej (*locus horridus*) i dobrej, wolnej od plag, przyjemnej wieczności (*locus amoenus*). Zwięzłe relacje mikrotekstowe zatem transmitują określone informacje i ukazują zakodowane znaczenia, a jako niewielkie formy przedstawiają chorobę/zarazę jako problem wielkiego formatu:

„I w roku 1710 była zaraza sroga, i wtedy odszedł do wieczności mój syn Andrea i dwie córki: Sara i Sanda; 1738 [roku], miesiąca września, zaczęła szaleć sroga zaraza w Peci, i pomarło wielu pobożnych chrześcijan, tak i mój rodziciel odszedł do wieczności 1739 [roku], miesiąca sierpnia 27-ego, niech będzie o nim wieczna pamięć; I wtedy odszedł do wieczności pop Ignatije przez zarazę, i trzech synów i popadnia; I tej jesieni odszedł do wieczności Grek Janko przez astaluk, i odszedł do wieczności [też] Mihailo Dragosavljević; Przez ten astaluk odszedł do wieczności metropolita czcigodny i bogobojny i pokorny, hercegowiński pan Jeremije 1815

писи, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. V, Сремски Карловци, Српска Манастирска Штампарија, 1925; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. VI, Сремски Карловци, Српска Манастирска Штампарија, 1926.

[roku] w monasterze Žitomislić, w pobliżu šeher-Mostaru, wieczna o nim pamięć, w święta najwyższych Apostołów Piotra i Pawła”¹⁴.

Wyposażony w taki a nie inny zasób wiedzy o świecie i prawach naturalnych, nade wszystko zaś jako „wewnętrznie religijny”¹⁵, odczuwał człowiek dawny rzeczywistość chorobową bardzo intensywnie, aporycznie i ostatecznie szukając oraz odnajdując odpowiedzi w sferze nadprzyrodzonej, sakralnej. Ta zaś od zawsze była oznaczana za pomocą symboli, swoistych „epifanii tajemnicy”¹⁶, *numinotycznie* doświadczana¹⁷, a dodać trzeba, że „szeroko pojęte doświadczenie sacrum w kulturze – oto [jest – I.L.W.] naturalne środowisko fenomenu zarazy [i wszelkiej choroby]”¹⁸. W owo przeżywanie sacrum jest zaś głęboko wpisane *mysterium tremendum* (tajemnica przerażająca)¹⁹, a więc jeden z dwóch fundamentalnych sposobów odczuwania boskości, siły nadprzyrodzonej; jeden ze sposobów przeżywania mocy²⁰. Zwykle owa moc naruszająca czy zawieszająca porządek świata była rozumiana w kategorii kary zesłanej za grzech. Była więc choroba, zaraza, plaga, kataklizm swoście pojemną eksplikacją, służyła odzyskaniu stabilizacji, specyficznemu zrównoważeniu trwogi i fascynacji (*mysterium tremendum et fascinans*)²¹. W owym egzegetycznym dążeniu ujawniają się pewne schematy, poziomy nadawania znaczeń, a w tym mechanizmy kreowania lęku²².

Człowiek dawny był niestęchanie bezpośredni, nie ukrywał swoich lęków, a egzegezy wyrażał wprost, kreśląc jednostronną wizję „sprawiedliwości windykatywnej”²³, postrzegając wszelkie nieszczęście, zwłaszcza zaś gwałtownie rozprze-strzeniającą się zarazę, jako „eschatologiczną traumę i boską karę o apokaliptycznym wymiarze”²⁴. Żyjąc w ciągłym lęku, zwykle przyjmował postawę doloryczną

¹⁴ Љ. Стојановић 1903: 2233; Љ. Стојановић 1905: 5787; Љ. Стојановић 1903: 3227, 3228, 3942.

¹⁵ S. Głaz, *Czy istnieje związek lęku z religijnością*, [w:] *Anatomia strachu. Strach, lęk i ich oblicza we współczesnej kulturze*, red. B. Bodzioch-Bryła, L. Dorak-Wojakowska, Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, 2017, ss. 43-52.

¹⁶ G. Durand, *Wyobraźnia symboliczna*, tłum. C. Rowiński, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986, s. 24.

¹⁷ Zob. R. Otto, *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*, tłum. B. Kupis, Warszawa, Książka i Wiedza, 1968.

¹⁸ M. Sznajderman, *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS*, Warszawa, Semper, 1994, s. 5.

¹⁹ Zob. R. Otto, *Świętość...*, op.cit., ss. 34-40, 41-60, 64-70.

²⁰ M. Sznajderman, *Zaraza...*, op.cit., s. 13.

²¹ Zob. R. Otto, *Świętość...*, op.cit., ss. 34-40, 41-60, 64-70.

²² Zob. J. Delumeau, *Strach w kulturze Zachodu: XIV-XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1986, ss. 124-125; J. Kracik, *Staropolskie postawy wobec zarazy*, Kraków, Petrus, 2012, s. 48.

²³ J. Kracik, *Staropolskie postawy...*, op.cit., s. 116.

²⁴ G. Minois, *Ksiądz i lekarz. Od świętych uzdrowicieli do bioetyki*, tłum. K. Kot-Simon, Warszawa, Aletheia, 2020, s. 145.

i w duchu pokory godził się na zesłaną karę plagi, pojmując tę na płaszczyźnie faktycznej i metaforycznej. Ten dwojaki wymiar znaczeniowy często służył szerszemu opisowi rzeczywistości i głębszemu wyjaśnieniu nagle przychodzącej, gwałtownej w przebiegu zarazy – choroby ludzi i zwierząt, ale też ataku wrogich sił. W przypadku południowosłowiańskich relacji mikrotekstowych mowa jest o szeroko rozumianej zarazie postrzeganej jako choroba – w aspekcie biologicznym oraz dziejowym, która jednakowoż tłumaczona jest jako kara – dopust Boży. Ogląd takich właśnie przekazów o zarazie w znaczeniu dwojakim, skłania do konstatacji o niezbyt wielkim rozróżnianiu czy kategoryzowaniu wszelkich tragicznych w przebiegu i skutkach przypadłości; cierpienie było bowiem zawsze fundamentalnym doświadczeniem, było odczuwane i postrzegane jako gniew „najwyższego buchaltera” powodowany nadmiarą grzechów²⁵. Są więc zarazy i pomory naturalne/biologiczne sytuowane często na jednym poziomie z historycznymi plagami – agresją innowierczą – turecką i pozorną przyjaźnią innych chrześcijan:

„Wtedy był głód potworny, zaiste wielu zwłaszcza po morskiej stronie z głodu [przyszło] umierać. I jeszcze inne gorsze nieszczęście dotknęło przez wspomniany gniew Boży [skierowany] ku Izmaelitom, to jest zaraza, zaprawdę [przyszło] wielu domom opustoszeć a żyjącym ludziom umrzeć. W roku 1737-mym szli Niemcy pod Niš i Widyń oraz Bajiną Lukę [Banja Lukę], i z niemałą hańbą i stratą powrócili. A od 1737-ego roku do 1739-ego na ludzi w całym cesarstwie rzymskim [zesłana] była niemała kara Boża: pomór zwierzętom, głód ludziom, i nieznośna choroba śmiertelna czy też zaraźliwa, tak, że wielu piastujących urzędy, jak też duchowni, tak i świeccy ludzie obu rodów, serbskiego i rzymskiego, pomarli; Wtedy też dżuma była na Wołoszczyźnie, w Serbii, Sremie, Bačce, dokuczając nawet samemu znakomitemu cesarskiemu grodowi Wiedniowi, i trzymała z jeden rok i więcej, przez grzechy nasze. Wiele wycierpiała i [wciąż] cierpi biedna Serbia i Mačva przez ród, który nie powierzył Bogu ducha swojego”²⁶.

Warto podkreślić, że w postrzeganiu i literackim wyrażaniu wielowiekowej okupacji tureckiej dominuje w mikrotekstach południowosłowiańskich swoisty język plagi z całym bogactwem jego syntaktycznych, semantycznych i metaforycznych zakresów. Za pośrednictwem biblijnych nawiązań wyłania się z nich apokaliptyczny wizerunek Turków, którzy są najczęściej mianowani Izmaelitami czy też Hagarytami (Rdz 16,11-12), przeklętym i bezbożnym potomstwem hagaryckim, krwiożerczymi wilkami (Ez 22,27; Sof 3,3; J 10,12; Dz 20,29), dzikimi lwami (Ez,

²⁵ J. Delumeau, *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII-XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1994, s. 419.

²⁶ Љ. Стојановић 1902: 1133; Љ. Стојановић 1903: 2727, 2787.

22,25; Ps 57,5; 1 P 5,8), skrzydlatymi żmijami (Iz 14,29) itp.²⁷ Niezmiennie cierpienie chrześcijan było prezentowane w konwencji następstwa grzechu, nieposłuszeństwa, akcentowane za pomocą wysoce funkcjonalnej i charakterystycznej frazy i zarazem konstrukcji imaginacyjnej: „przez grzechy nasze”, stanowiącej jeden z podstawowych sposobów egzegezy dziejów. Wiele mikrotekstowych relacji o dramatycznych wydarzeniach zawiera zestawienie złowrogiego plemienia hagarzyckiego i udęczonego, z piętnem grzechu i pokornie przyjmującego plagę – karę, ludu Bożego:

„[...] wtedy wielki gwałt był od hagarzyckich potomków na chrześcijańskim rodzie i na cerkwiach i monasterach co były w miejscach ustronnych i w świecie, z dopuszczenia Bożego to się nam zdarzyło przez grzechy nasze; przez Hagarytów przepadły święte monastera przez grzechy nasze [...] Wtedy pobożnego stada wiele pogromów było przez złe wilki, wówczas wiele krwi przelania było przez wściekłe wilki”²⁸.

Naturę utożsamiał dawny *homo religiosus* z fascynującym dziełem Bożym a jednocześnie z przerażającym instrumentarium zemsty – biczem Bożym. Wierzył głęboko, że to właśnie za jej pośrednictwem „najwyższy wierzyciel” rozlicza „kiedy grzechy ziemskie przepelniają miarę i rośnie wobec Niego zadłużenie”²⁹. Trwiony niepokojem sumienia człowiek dawny nieustannie więc wypatrywał oznak nadciągającej zagłady, „czytając w gwiazdach, bacznie śledząc ziemię”³⁰. Wszelkie niecodzienne, nadzwyczajne zjawiska w przyrodzie, anomalie pogodowe czy wynaturzenia fauny i flory były pojmowane przezeń jako znaki na niebie i ziemi zwiastujące nadejście plagi, która narusza „solidarność kosmobiologiczną”³¹, „burzy [...] w istocie cały kosmiczny ład świata, nicuje go i wprowadza porządek opaczny w stosunku do porządku zwykłego, codziennego”³². Był więc człowiek dawny „nieustannie zajęty odczytywaniem znaków”³³, które go fascynowały i przerażały, wprawiały w stan ciągłego stabilizowania i wyjaśniania swej pozycji w świecie. Postawę taką odzwierciedlają wszelkiego typu źródła narracyjne i dokumenty epoki³⁴. I jako takie właśnie jawią się przekazy mikrotekstowe, obfitujące w ilustracje zarazy i wszelkich jej zwiastunów:

²⁷ Zob. Љ. Стојановић 1902: 1039, 1796, 1691, 1467, 1824.

²⁸ Љ. Стојановић 1902: 1039, 1796; por. 1691, 1467, 1824.

²⁹ J. Delumeau, *Grzech i strach...*, op.cit., s. 431.

³⁰ J. Kracik, *Staropolskie postawy...*, op.cit., s. 17.

³¹ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, tłum. J. Wierusz-Kowalski, Łódź, Wydawnictwo Opus, 1993, s. 249.

³² M. Sznajderman, *Zaraza...*, op.cit., s. 5.

³³ J. Le Goff, *Człowiek Średniowiecza*, tłum. M. Radożycka-Paoletti, Warszawa, Świat Książki, 2000, s. 45.

³⁴ E. Rudolf, *Od dżumy do Eboli...*, op.cit., s. 19.

„I był tego roku głód od wschodu i zachodu na całej ziemi, a na Zmartwychwstanie Chrystusa padał śnieg 3 dni wtedy na ziemię, a żyto było drogie; Wtedy był głód potworny, zaiste wielu zwłaszcza po morskiej stronie z głodu [przyszło] umierać. I jeszcze inne gorsze nieszczęście dotknęło przez wspomniany gniew Boży [skierowany] ku Izmaelitom, to jest zaraza; W roku 7174 [1667] był czas głodu, i wyludniła się zachodnia strona; Też w wiosny spadł śnieg miesiąca kwietnia 5-tego, [ale] jakby go nie było, [a] wyżej w wioskach na osiem stóp [był]. I był zwierząt czterokopytnych pomór ogromny, a [też] głód wielki; Tego czasu nadleciało od wschodniej strony szarańczy mnóstwo, [a] kiedy leciały wydawały się niczym jakieś ptaki, i słoneczne światło zakrywały niczym obłok, miesiąca sierpnia 4-ego dnia, [w] piątek. I wiele z nich połapałiśmy, a miały po cztery pary skrzydeł; na ile mogliśmy przeczytać, napisany był na lewym skrzydle dzień panujący, a inne wyrazy wydawały się jakby pogańskie i żydowskie; W 1727 [roku], w świętą i wielką sobotę pojawił się pewien znak od zachodu, niczym słup ognisty ogromny świecący jasno, i [tak] stał przez trzy godziny, [a] potem przykrył nas obłok; Roku Pańskiego 1743, miesiąca czerwca 30-ego, z Woli Bożej były trzęsienia ziemi, i zapadł się stary gród Livno, a [też] inne miejsca. I takie było ziemi kolebanie, jak to mówią za starym człowiekiem: tak, jak nigdy [jeszcze] nie widziałem. Wtedy przyszła i zaraza do grodu Livna roku wyżej pisanego”³⁵.

Podsumowując tę ogólną i jedynie problem zarysowującą refleksję, należy wyeksponować kwestię cykliczności zjawisk natury i zdarzeń dziejowych (wszelkich sytuacji maladyznych, takich jak choroby, zarazy, pomory, wojny) oraz uwydatnić trwałość a wręcz uniwersalność ich kulturowo-społecznych, wspólnotowych postrzeżeń, naddanych sensów, faktycznych i imaginacyjnych wymiarów. Warto zwrócić także uwagę na swoistą niezmiennosc mentalności i wyobraźni człowieka, w której głęboko zakorzeniony jest strach, a w zasadzie wpisany długi katalog lęków pochodzenia tak realnego, jak i nadprzyrodzonego³⁶. To właśnie lęk, poczucie krańcowości czy wręcz wiara w nieustannie zbliżającą się katastrofę, stanowi pewien *constans*, zwykle intensyfikowany w powracającej godzinie złowroziej, mrocznej i śmiertelnej. Jest więc człowiek dawniej i dziś sobie bliski, zaś świat powtarzalny; odwieczna jest owa „kraina strachu”, którą cywilizacja zaludniła i wciąż zaludnia „chorobliwymi urojeniami”³⁷. Fantasmagoryczne skłonności ujawnia bowiem człowiek zwykle w obliczu widzialnego i niewidzialnego niebezpieczeństwa, nieprzyjaciela wielkiego i wroga niewielkich rozmiarów, w koronie czy też bez korony.

³⁵ Љ. Стојановић 1902: 789, 1133, 1624, 1724; Љ. Стојановић 1925: 7393; Љ. Стојановић 1903: 2504, 2865-2866.

³⁶ J. Delumeau, *Strach w kulturze...*, op.cit., s. 26.

³⁷ Ibidem.

Literatura

- Bartmiński J., *Pojęcie językowego obrazu świata i sposoby jego operacjonalizacji*, [w:] *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, red. P. Czapliński, A. Legeżyńska, M. Telicki, Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2010, ss. 155-178.
- Delumeau J., *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII-XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1994, 795 ss.
- Delumeau J., *Strach w kulturze Zachodu: XIV-XVIII w.*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1986, 435 ss.
- Durand G., *Wyobraźnia symboliczna*, tłum. C. Rowiński, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. 168 ss.
- Eliade M., *Sacrum i profanum. O istocie religijności*, tłum. R. Reszke, Warszawa, Wydawnictwo KR, 1996, 206 ss.
- Eliade M., *Traktat o historii religii*, tłum. J. Wierusz-Kowalski, Łódź, Wydawnictwo Opus, 1993, 589 ss.
- Gilman E., *Plague Writing in Early Modern England*, Chicago, University of Chicago Press, 2009, 312 ss.
- Głaz S., *Czy istnieje związek lęku z religijnością*, [w:] *Anatomia strachu. Strach, lęk i ich oblicza we współczesnej kulturze*, red. B. Bodzioch-Bryła, L. Dorak-Wojakowska, Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, 2017, ss. 43-52.
- Goban-Klas T., *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002, 340 ss.
- Janion M., *Kobieta i duch inności*, Warszawa Wydawnictwo Sic!, 2006, 352 ss.
- Kosowska E., *Antropologia literatury. Teksty, konteksty, interpretacje*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2003, 177 ss.
- Kracik J., *Staropolskie postawy wobec zarazy*, Kraków, Petrus, 2012, 224 ss.
- Le Goff J., *Człowiek średniowiecza*, tłum. M. Radożycka-Paoletti, Warszawa, Świat Książki, 2000, 471 ss.
- Marczewska M., *Zaraza – językowe osvajanie strachu przed chorobą*, [w:] *Człowiek wobec epidemii chorób zakaźnych od starożytności po czasy współczesne w świetle literatury i medycyny*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011, ss. 259-274.
- Minois G., *Ksiądz i lekarz. Od świętych uzdrowicieli do bioetyki*, tłum. K. Kot-Simon, Warszawa, Aletheia, 2020, 426 ss.

- Otto R., *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*, tłum. B. Kupis, Warszawa, Książka i Wiedza, 1968, 259 ss.
- Penkala-Gawęcka D., *Antropologiczne spojrzenie na chorobę jako zjawisko kulturowe*, „Medycyna nowożytna. Studia nad historią medycyny”, t. 1, nr 2, Warszawa 1994, ss. 5-16.
- Petrov I., *Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku)*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015, 268 ss.
- Rudolf E., *Od dżumy do Eboli. Sposób przedstawienia wybranych chorób zaraźliwych w przykładowych tekstach literatury popularnej*, Wrocław, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, 2019, 224 ss.
- Sznajderman M., *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS*, Warszawa, Semper, 1994, 136 ss.
- Szubert M., *Dyskurs malady – perspektywy badawcze*, [w:] *Fragmety dyskursu malarycznego*, red. M. Ganczar, I. Gielata, M. Ładoń, Gdańsk, Fundacja Terytoria Książki, 2019, ss. 17-35.
- Wald P., *Contagious. Cultures, Carriers and the Outbreak Narrative*, London, Duke University Press, 2008, 392 ss.
- Wendland M., *Filozoficzne i metodologiczne podstawy historii komunikacji*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2014, 405 ss.
- Wrzesiński Sz., *Epidemie na ziemiach polskich oraz ich skutki społeczne, polityczne i religijne*, Warszawa, Agencja Wydawnicza CB, 2020, 238 ss.
- Гальченко М., *Записи писцов в древнерусских рукописях XIII-XV вв.*, Москва, Центральный музей древнерусской культуры им. Андрея Рублева, 2003, 89 ss.
- Кистерев С., *О „Своде” записей на древнейших русских манускриптах*, „Очерки феодальной России” 2001, nr 5, ss. 204-212.
- Михаљчић Р., *Изворна вредност записа и натписа*, [w:] *Idem, Изворна вредност старе српске грађе. Сабрана дела*, књ. V, Београд, Knowledge, 2001, ss. 87-105.
- Момировић П., *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. I, II, III, Нови Сад, Матица Српска, 1993, 1995, 1996, 436 ss., 314 ss., 394 ss.
- Панић Сурепа М., *Кад су живи завидели мртвима*, Београд, Српска Књижевна Задруга, 1959, 276 ss.
- Павић М., *Стари српски записи и натписи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 19, Београд, Просвета – Српска књижевна задруга, 1986, 159 ss.
- Петковић В., *Старине, записи, натписи, листине*, Београд, Издавачка књижевничка Напредак, 1923, 423 ss.

- Столярова Л., *Древнерусские надписи XI-XIV веков на пергаменных кодексах*, Москва, Наука, 1998, 414 ss.
- Столярова Л., *Из истории книжной культуры русского средневекового города XI-XVII вв.*, Москва, РГГУ, 1999, 174 ss.
- Столярова Л., *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI-XIV веков*, Москва, Наука, 2000, 543 ss.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. I, Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1902, 480 ss.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. II, Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1903, 482 ss.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. III, Београд, Државна Штампарија Краљевине Србије, 1905, 487 ss.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. IV, Сремски Карловци, Српска Манастирска Штампарија 1923, 227 ss.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. V, Сремски Карловци, Српска Манастирска Штампарија, 1925, 334 ss.
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. VI, Сремски Карловци, Српска Манастирска Штампарија 1926, 347 ss.
- Ђоровић В., *Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и натписа*, Београд, СКА, 1910, 60 ss.
- Ђоровић В., *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*, Београд, СКА, 1938, 170 ss.
- Трифунковић Ђ., *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд, Нолит, 1990, 388 ss.
- Трифунковић Ђ., *Из тмине појање: стари српски песнички записи*, Београд, Нолит, 1962, 220 ss.
- Ђирковић С., Михалчић Р., *Лексикон српског средњег века*, Београд, Knowledge, 1999, 846 ss.
- Радојчић Ђ.Сп., *Антологија старе српске књижевности (XI-XVIII)*, Београд, Нолит, 1960, 373 ss.
- Христова Б., Караджова Д., Узунова Е., *Бележки на българските книжовници X-XVIII век*, т. 1., т. 2, София, Народна Библиотека „Св.Св. Кирил и Методий”, 2003, 2004, 248 ss., 387 ss.

References

- Bartmiński J., *Pojęcie językowego obrazu świata i sposoby jego operacjonalizacji* [The Concept of the Linguistic Image of the World and the Ways of Its Operationalization], [in:] *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?* [What Anthropology of Literature is Possible Today?], P. Czapliński, A. Legeżyńska, M. Telicki (Eds.), *Poznańskie Studia Polonistyczne*, Poznań 2010, pp. 155-178.
- Ćirković S., Mihaljić R., *Leksikon srpskog srednjeg veka* [Lexicon of the Serbian Middle Ages], Beograd, Knowledge, 1999, 846 pp.
- Ćorović V., *Utjecaj i odnošaj starih grčkih i srpskih zapisa i natpisa* [Influence and Relationship Between Ancient Greek and Serbian Records and Inscriptions], Beograd, SKA, 1910, 60 pp.
- Ćorović V., *Uzajamne veze i uticaji kod starih slovenskih zapisa* [Mutual Connections and Influences in Old Slavic Records], Beograd, SKA, 1938, 170 pp.
- Delumeau J., *Grzech i strach. Pocucie winy w kulturze Zachodu XIII-XVIII w.* [Sin and Fear. The Emergence of a Western Guilt Culture: 13th-18th Centuries], trans. A. Szymanowski, Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1994, 795 pp.
- Delumeau J., *Strach w kulturze Zachodu: XIV-XVIII w.* [Fear in Western Guilt Culture: 14th-18th Centuries], tłum. A. Szymanowski, Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX, 1986, 435 pp.
- Durand G., *Wyobraźnia symboliczna* [Symbolic imagination], trans. C. Rowiński, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986, 168 pp.
- Eliade M., *Sacrum i profanum. O istocie religijności* [Treatise on the History of Religions], trans. R. Reszke, Warszawa, Wydawnictwo KR, 1996, 206 pp.
- Eliade M., *Traktat o historii religii* [Treatise on the History of Religions], trans. J. Wierusz-Kowalski, Łódź, Wydawnictwo Opus, 1993, 589 pp.
- Gal'chenko M., *Zapisi pístsov v drevnerusskh rukopisakh XIII-XV vv.* [Records of Scribes in Ancient Russian Manuscripts of the 13th-15th Centuries], Moscow, Centralnyj muzej drevnerusskoj kultury im. Andreja Rublewa, 2003, 89 pp.
- Gilman E., *Plague Writing in Early Modern England*, Chicago, University of Chicago Press, 2009, 312 pp.
- Głaz S., *Czy istnieje związek lęku z religijnością* [Does There Exist a Relationship Between Fear and Religiosity], [in:] *Anatomia strachu. Strach, lęk i ich oblicza we współczesnej kulturze* [The Anatomy of Fear. Fear and Its Face in the Contemporary Culture], B. Bodzioch-Bryła. L. Dorak-Wojakowska (Eds.), Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, 2017, pp. 43-52.

- Goban-Klas T., *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu* [Media and Mass Communication. Theories and Analyses of the Press, Radio, Television and the Internet], Kraków, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002, 340 pp.
- Hristova B., Karadzova D., Uzunova E., *Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X-XVIII vek* [Notes of the Bulgarian writers 10th-18th Century], vol. 1., vol. 2, Sofia, Narodna Biblioteka "Sv.Sv. Kiril i Metodij", 2003, 2004, 248 pp., 387 pp.
- Janion M., *Kobieta i duch inności* [A Woman and the Spirit of Otherness], Warszawa, Wydawnictwo Sic!, 2006, 352 pp.
- Kisterev S., *O "Svode" zapisei na drevneishikh russkikh manuskriptakh* [About the "Code" of Records on the Oldest Russian Manuscripts], "Ocherki feodalnoi Rossii" 2001, vol. 5, pp. 204-212.
- Kosowska E., *Antropologia literatury. Teksty, konteksty, interpretacje* [Literary Anthropology. Texts, Contexts, Interpretations], Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2003, 177 pp.
- Kracik J., *Staropolskie postawy wobec zarazy* [Old Polish Attitudes Towards the Plague], Kraków, Petrus, 2012, 224 pp.
- Le Goff J., *Człowiek Średniowiecza* [Medieval Man], trans. M. Radożycka-Paoletti, Warszawa, Świat Książki, 2000, 471 pp.
- Marczewska M., *Zaraza – językowe oswojanie strachu przed chorobą* [The Plague – Linguistic Taming of the Fear of Illness], [in:] *Człowiek wobec epidemii chorób zakaźnych od starożytności po czasy współczesne w świetle literatury i medycyny* [The Man in the Face of the Epidemic of Infectious Diseases from Antiquity to Contemporary Times in the Light of Literature and Medicine], Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011, pp. 259-274.
- Mihaljičić R., *Izvorna vrednost zapisa i natpisa* [Original value of records and inscriptions], [in:] Idem, *Izvorna vrednost stare srpske gradje. Sabrana dela* [Original value of Old Serbian material. Collected Works], knj. V, Beograd, Knowledge, 2001, pp. 87-105.
- Minois G., *Ksiądz i lekarz. Od świętych uzdrowicieli do bioetyki* [A Priest and a Doctor. From Holy Healers to Bioethics], trans. K. Kot-Simon, Warszawa, Aletheia, 2020, 425 pp.
- Momirović P., *Stari srpski zapisi i natpisi iz Vojvodine* [Old Serbian Records and Inscriptions from Vojvodina], knj. I, II, III, Novi Sad, Matica Srpska, 1993, 1995, 1996, 436 pp., 314 pp., 394 pp.
- Otto R., *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych* [The Idea of the Holy. Irrational Elements in the Con-

- cept of Deity and Their Relation to Rational Elements], trans. B. Kupis, Warszawa, Książka i Wiedza, 1968, 250 pp.
- Panić Surep M., *Kad su živi zavideli mrtvima* [When the living envied the dead], Beograd, Srpska Književna Zadruga, 1959, 276 pp.
- Pavić M., *Stari srpski zapisi i natpisi*, Stara srpska književnost u 24 knjige [Old Serbian Records and Inscriptions, Old Serbian Literature in 24 books], knj. 19, Beograd, Prosveta – Srpska književna zadruga, 1986, 159 pp.
- Penkala-Gawęcka D., *Antropologiczne spojrzenie na chorobę jako zjawisko kulturowe* [The Anthropological View on Disease as a Cultural Phenomenon], “Modern Medicine. Studies of the History of Medicine”, vol. 1, no. 2, Warszawa 1994, pp. 5-16.
- Petković V., *Starine, zapisi, natpisi, listine* [Antiquities, records, inscriptions, documents], Beograd, Izdavačka knjižarnica Napredak, 1923, 423 pp.
- Petrov I., *Od inkunabulów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku)* [From Incunabula to first Grammars. Contexts of Development of the Bulgarian Literary Language (Late fifteenth – Early seventeenth Century)], Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015, 268 pp.
- Radojčić Dj.Sp, *Antologija stare srpske književnosti (XI-XVIII)* [Anthology of Old Serbian Literature], Beograd, Nolit, 1960, 373 pp.
- Rudolf E., *Od dżumy do Eboli. Sposób przedstawienia wybranych chorób zaraźliwych w przykładowych tekstach literatury popularnej* [From the Plague to Ebola. Representation of Selected Infectious Diseases in Popular Literature], Wrocław, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, 2019, 224 pp.
- Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi* [Old Serbian Records and Inscriptions], Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. I, Beograd, Državna Štamparija Kraljevine Srbije, 1902, 480 pp.
- Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi* [Old Serbian Records and Inscriptions], Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. II, Beograd, Državna Štamparija Kraljevine Srbije, 1903, 482 pp.
- Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi* [Old Serbian Records and Inscriptions], Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. III, Beograd, Državna Štamparija Kraljevine Srbije, 1905, 487 pp.
- Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi* [Old Serbian Records and Inscriptions], Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. IV, Sremski Karlovci, Srpska Manastirska Štamparija, 1923, 227 pp.

- Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi* [Old Serbian Records and Inscriptions], Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. V, Sremski Karlovci, Srpska Manastirska Štamparija, 1925, 334 pp.
- Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi* [Old Serbian Records and Inscriptions], Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. VI, Sremski Karlovci, Srpska Manastirska Štamparija, 1926, 347 pp.
- Stoliarova L., *Drevnerusskie nadpisi XI-XIV vekov na pergamenykh kodeksakh* [Old Russian Inscriptions of the 11th-14th Centuries on Parchment Codices], Moscow, Nauka, 1998, 414 pp.
- Stoliarova L., *Iz istorii knizhnoi kul'tury russkogo srednevekovogo goroda XI-XVII vv.* [From the History of Literary Culture of a Russian Medieval City of the 11th-17th Centuries], Moscow, RGGU, 1999, 174 pp.
- Stolarowa L., *Svod zapisei pistsov, khudozhnikov i perepletchikov drevnerusskikh pergamenykh kodeksov XI-XIV vekov* [A Collection of Records of Scribes, Artists and Bookbinders of Ancient Russian Parchment Codices of the 11th-14th Centuries], Moscow, Nauka, 2000, 543 pp.
- Sznajderman M., *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS* [The Plague. The Mythology of the Plague, Cholera and AIDS], Warszawa, Semper 1994, 136 ss.
- Szubert M., *Dyskurs maladyczny – perspektywy badawcze maladycznego* [A Maladic Discourse – Research Perspectives], [in:] *Fragmenty dyskursu* [Fragments of the Maladic Discourse], M. Ganczar, I. Gielata, M. Ładoń (Eds.), Gdańsk, Fundacja Terytoria Książki, 2019, pp. 17-35.
- Trifunović Dj., *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova* [Alphabetical Lexicon of Serbian Medieval Literary Terms], Beograd, Nolit, 1990, 388 ss.
- Trifunović Dj., *Iz tmine pojanje: stari srpski pesnički zapisi* [Singing out of the Darkness: old Serbian poetic records], Beograd, Nolit, 1962, 220 pp.
- Wald P., *Contagious. Cultures, Carriers and the Outbreak Narrative*, London, Duke University Press, 2008, 392 pp.
- Wendland M., *Filozoficzne i metodologiczne podstawy historii komunikacji* [Philosophical and Methodological Foundations of the History of Communication], Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2014, 405 pp.
- Wrześciński Sz., *Epidemie na ziemiach polskich oraz ich skutki społeczne, polityczne i religijne* [Epidemics in Poland and Their Social, Political and Religious Consequences], Warszawa, Agencja Wydawnicza CB, 2020, 238 pp.